

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДО РОЗУМІННЯ ЗОЛЬНИКІВ БІЛОГРУДІВСЬКОГО ТИПУ

За останній час значно розширилися і поглибилися уявлення про предскіфський та ранньоскіфський періоди в лісостеповій частині Правобережної України. Крім великої кількості поселень і могильників цього часу, досліджувалися так звані зольники — своєрідні пам'ятки у вигляді курганоподібних насипів, вперше виявлених і розкопаних поблизу с. Білогрудівки¹.

В розумінні цих пам'яток єдиної думки не існує, проте погляд перших дослідників на них, як на поховальні споруди, тепер можна остаточно вважати безпідставним.

Існує думка, висловлена О. І. Тереножкіним, що білогрудівські зольники є залишками жител². Підставою для цього є, головним чином, інвентар зольників, який має, в основному, побутовий характер. Проте при найближчому розгляді стає цілком очевидним, що таке припущення не узгоджується з рядом особливостей цих своєрідних пам'яток. Насамперед, при такому їх розумінні залишається не цілком з'ясованою структура насипу, наявність в ньому значних скупчень золи, вогнищ і земляної шапки зверху. Не пов'язується з житлом і форма пам'яток і те, що культурний шар різко зникає за межами горбів. Крім того, для житлових споруд дуже незручними є умови розташування багатьох зольників — віддаленість від води, розкиданість на великій відстані один від одного. Нарешті, в тому, що ці зольники не є залишками жител, найбільше переконує той факт, що в одних випадках поблизу них, але значно ближче до води були виявлені поселення з нормальним культурним шаром і звичайними залишками житлових споруд; в інших — житла розташовувались також поблизу зольників, але відокремлено³ і мали зовсім інший вигляд⁴.

Досить поширеною є думка про те, що зольники являють собою місця скупчень побутових покидьок, причому їх призначення одночасно пов'язане з культом вогню і домашнього вогнища⁵. Нами вже бу-

¹ Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1925. К., 1926, стор. 72—74; Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1926. К., 1927, стор. 79—83; С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу. — Археологія, т. IX. К., 1954.

² О. І. Тереножкін. Поселення білогрудівського типу поблизу Умані. — Археологія, т. V. К., 1951, стор. 175—182; Його ж. Предскіфський період на Дніпровському Правобережжі. К., 1961, стор. 8—11.

³ С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко. Поселення предскіфського часу в с. Мобковка. — КСИА АН УРСР, вип. 1. К., 1954.

⁴ Е. Ф. Покровська, Е. О. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка. — Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 129.

⁵ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Подолии. Вестник МГУ, № 12. М., 1947, стор. 134; Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья. — СА. М., № 1, 1957, стор. 186—187; Г. И. Смирно-

ла висловлена думка, що розміщення, своєрідна структура і характерний склад інвентаря білогрудівських зольників вказують на особливе місце цих споруд в уявленнях і обрядах населення відповідної доби⁶.

Зольник білогрудівського типу, відкритий і досліджений в 1956—1957 рр. поблизу с. Адамівка недалеко від Чигирина, дає нові переконливі докази того, що в пам'ятках цього типу слід вбачати місця, пов'язані з певним ритуалом, в якому велику роль відігравав вогонь⁷.

Влітку 1956 р. поблизу с. Адамівка був виявлений характерний зольничий горб значних розмірів. На незначній віддалі від нього виявилися сліди двох менших сильно розораних і, як показали наступні спостереження, більш-менш звичайних за структурою зольників.

Зольники розташовані на високому (до 20 м) відрозі тераси, відрізаному від плато глибокою улоговиною. Шурфовка простору між зольниками встановила, що культурний шар відсутній. Тільки де-не-де траплялися окремі уламки посуду і кісток. Внизу, в заплаві, метрів за 200 від урвища стариці Дніпра, на піщаних видувах були виявлені сліди поселення того ж часу, що і зольники. Зольник № 1 («Великий»), що знаходився всього за декілька десятків метрів від урвища, заслуговує на особливу увагу.

На час розкопок «Великий» зольник мав вигляд не дуже високого (1 м), розложистого насипу, діаметром до 40 м, опуклої форми. Центр насипу був порушений землянкою сарматського часу.

Щоб зрозумілішою була будова пам'ятки в цілому, почнемо опис не з насипу, а з того, що було під насипом. Поверхня, де виник зольник, судячи з даних нівелювання, не була абсолютно рівною. До центру вона трохи підвищувалася, утворюючи плоский горбик висотою 0,15—0,20 м. Ця поверхня складалася нібито з двох частин. З круглої площадки в центрі та з глиняного кільця, яке оточувало цю площадку.

Центральна площадка діаметром 15—16 м мала правильні округлі обриси і вирівняну поверхню (рис. 1). Цілком можливо, що колись вона була огорожена, на що вказують залишки якихось легких дерев'яних конструкцій типу плоту, які знайдені в кількох місцях по краю площадки. Майже вся поверхня площадки була вкрита товстим (до 10 см) шаром пухкої маси рослинного походження, який виглядав як своєрідний килим або підстилка. В розрізі добре помітні прошарки зотлілого очерету, деревної кори, інколи берести. На рослинному прошарку траплялися вугілля, скупчення золи і особливо багато розтросчених кісток тварин, іноді цілі або розчленовані кістяки.

Із зовнішнього боку ця кругла площадка була оточена глиняним кільцем шириною від 3 до 2,5 м. З чотирьох секторів, на які в процесі розкопок була поділена площа зольника, в трьох це кільце збереглося майже повністю, виняток становить південно-східний сектор, де його майже не було. Товщина щільної, можливо, навіть трохи випаленої глинобитної обмазки в середньому становила 7—10 см. Очевидно, в той час, коли споруда функціонувала, глиняне кільце було вже сильно зруйноване. Пізніше воно руйнувалося ще більше кротовинами та корінням дерев. Подекуди знайдені лише окремі шматки, які, проте, дають можливість уявити загальну конфігурацію глиняного кільця.

З південного боку центральної площадки, недалеко від її краю знаходилось велике вогнище округлої форми. Воно мало вигляд дуже ви-

в. Западноруманская археологическая экспедиция в 1957 г. Л., 1959, стор. 63; М. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в Лесостепной Молдавии.— МИА, № 96. М., 1961, стор. 14—15.

⁶ С. С. Березанская. Белогрудовские памятники и их историческое значение. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1953, стор. 6—7.

⁷ Розкопки у 1956 р. провадились автором, В. М. Даниленком, Р. І. Ветштейн; у 1957 р. автором за участю акад. П. П. Єфіменка, а також В. Г. Петренко (ІІМК АН СРСР).

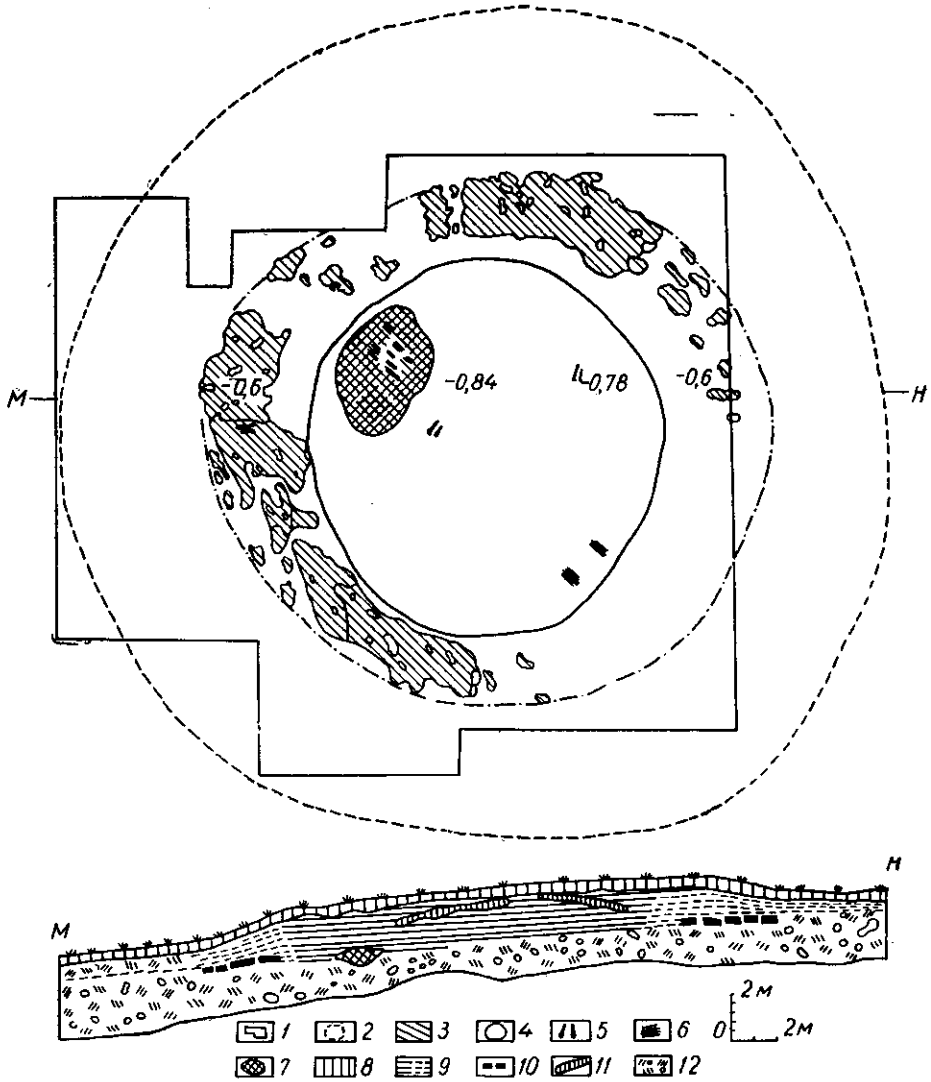

Рис. 1. План та розріз «Великого» зольника біля с. Адамівка:

1 — межі розкопу; 2 — контури зольника; 3 — глиняне кільце під зольним насипом; 4 — площадка під зольним насипом; 5 — кістяки та кістки тварин; 6 — залишки дерева; 7 — вогнище; 8 — чорнозем; 9 — попіл, зола; 10 — глиняне кільце; 11 — рослинний прошарок; 12 — материковий суглинок.

паленої глинобитної вимостки, засипаної золою та вугіллям. Діаметр вогнища $1 \times 1,5$ м. Товщина прокаленого шару глини в центрі досягала 0,25 м.

Однаковий рівень центральної площадки, вкритої рослинною підстилкою, глинобитного кільця та вогнища може вказувати на те, що вся ця споруда функціонувала одночасно. Для уявлення про її призначення значну роль відіграють знахідки (як на площадці, так і на глиняному кільці) майже цілих кістяків і черепів биків, коней, кабанів і ін. Без сумніву, це залишки тварин, принесених в жертву.

Отже, треба припустити, що на площадці ще до виникнення зольника справлялися якісь обряди з жертвоприношення, пов'язані з культом вогню. Як довго це тяглося, сказати важко. Новий етап в історії «Великого» Адамівського зольника був пов'язаний з утворенням потужних зольних скупчень, які перекрили площадку і глиняне кільце.

Відмінності в конструкції, які спостерігалися між центральною площадкою і глиняним настилом, певною мірою зберігаються і в наступний час в структурі насипу.

Для заповнення центральної частини зольника, яка складалася з золи, глини, великої кількості кісток тварин та уламків кераміки, характерною рисою є шаруватість. Ці нашарування особливо чітко помітні, коли між горизонтальними прошарками світлої глини виступає темніший шар золи. Отже, звичайно дуже пухка в своєму природному стані, зольнична маса складалася від верху до низу ніби-то з тонких злежалих прошарків. Безпосередньо над підлогою, зольничні нашарування мали чітку горизонтальність. Вище вони понижувались від центру до периферії. Особливо це добре помітно у бурому нашаруванні товщиною до 10 см, яке складається головним чином з деревної кори і перекриває майже всю центральну частину зольника, приблизно по середині його товщі. Гадаємо, що рослинне нашарування могло виконувати функції захисного покриття, коли накопичилася вже значна маса легкої золи. Очевидно, для тих же цілей — кращого збереження зольника, він час від часу вкривався настилом з гілок, очерету або присипався глиною. Для цього ж «Великий» Адамівський зольник, як і всі інші курганоподібні зольники, зверху вкритий захисним покриттям із земляного насипу, товщиною 15—20 см, де не було ні золи, ні культурних залишків. Коли і як утворилася та частина насипу зольника, яка становить його периферію, сказати важко. Структура насипу тут інша, ніж у центрі, насип містить значно менше золи, зовсім немає шаруватості, проте культурні залишки — кістки і кераміка — трапляються тут в досить значній кількості.

В цілому, «Великий» Адамівський зольник мало чим відрізняється від звичайних зольників білогрудівського типу. На ньому вдалось добре простежити існування двох етапів: перший — до створення насипу, коли зайнята ним площа служила для відправлення якихось культових дій, а центральне положення займало вогнище-жертвник; другий — коли ця площа перетворюється в місце зберігання залишків культових церемоній та побутових покидьок.

Вивчення інших зольників білогрудівського типу показує, що в них, як правило, також представлені обидві ці особливості, причому, якщо в раніших зольниках Правобережжя такі площадки зберігають лише залишки кострищ і іноді невеликі вимостки, то на Лівобережжі, вже в равньоскіфський час споруди під насипом нерідко носять значно складніший і монументальніший характер.

Два інших зольники в Адамівці були досліджені тільки частково, двома перехресними траншеями. За своєю структурою вони були простішими.

Зольник № 2 розташований за 70 м на південний захід від зольника № 1 («Великого»). Через розореність важко встановити його розміри. Власне насип зольника займав площу 12×14 м, мав висоту близько 0,5 м. В основі зольника, майже в центрі, було виявлене заглиблення овальної форми (1,2×1,8 м) заповнене золою. В східній його частині, також у підшві, виявлене вогнище невеликого розміру. Інше таке ж вогнище було трохі вище насипу, на захід від заглиблення, вже в самому шарі зольника.

Серед знахідок тут слід зазначити три цілих кінських черепи, які лежали під насипом поблизу від центра.

Зольник № 3 знаходився біля самого краю тераси, за 100 м на північний схід від зольника № 1. Він також сильно розораний. Висота його близько 0,6 м, діаметр 15 м. В основі його спостерігалися значні прошарки чистої золи, в центрі — глинобитне вогнище.

Речові знахідки усіх трьох зольників аналогічні і відносяться до одного часу. Матеріалу чимало, в середньому, в кожному квадраті роз-

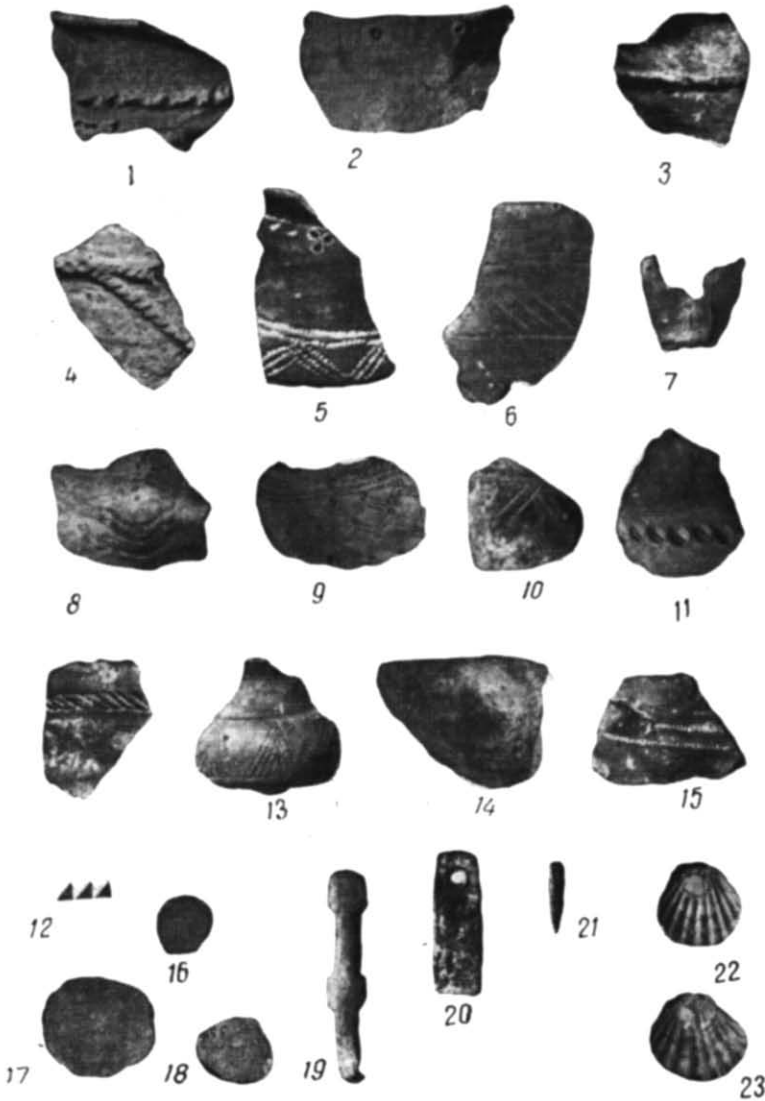

Рис. 2. Знахідки з зольників (с. Адамівка).

копу 2×2 м було до 50 знахідок, головним чином, фрагментів кераміки і уламків кісток тварин. Вироби з глини, металу, кістки та каменю траплялися рідше.

Характерною рисою кераміки адамівських зольників, як і всіх інших зольників білогрудівського типу, є її фрагментарність. Другою відмінною рисою є повторне перебування більшості фрагментів у вогні.

Основною формою є тюльпаноподібні посудини, орнаментовані найчастіше наліпним валиком, звичайно розчленованим (рис. 2, 1, 3, 4). Інколи такі посудини прикрашені замість валика лінією нігтьових натискувань (рис. 2, 11), ще рідше трапляється орнамент з круглих наскрізних проколів (рис. 2, 2).

Лошений посуд представлений різноманітними формами — мисками, глечиками, вазочками та ін. (рис. 2, 5—15). Частина такої кераміки прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді канелюр, вушок, шишечок (рис. 2, 8, 14), інша частина — зубчастим штампом, який утворює різноманітні геометричні візерунки (рис. 2, 5, 6, 9, 10, 13, 15). Лошений

посуд, як правило, тонкостінний, виготовлений з добре відмуленої глини, з незначною кількістю домішок, з хорошим випалом.

Крім посуду, у «Великому» зольнику знайдено два залізних ножі з горбатою спинкою (рис. 3), бронзова голка, уламок псалія з рогу з трьома вісімкоподібними, виступаючими у вигляді муфт отворами (рис. 2, 19), кістяний наконечник стріли (рис. 2, 21), кам'яне точило (рис. 2, 20) та численні кістяні проколки. В усіх трьох зольниках знайдено велику кількість черепашок, так званих гребенців з просвердленими дірочками, які були, очевидно, прикрасами (рис. 2, 22, 23). В зольнику № 2 знайдено два уламки глиняних ливарних формочок та багато глиняних «коржиків» (рис. 2, 16—18).

Визначення кісткового матеріалу, зроблене В. І. Бібіковою, показало, що основна кількість кісток належала бику, на другому місці кістки вівці, потім коня та свині.

За складом знахідок зольники Адамівки відносяться до чорноліської культури. Датувати їх слід напевно VIII, початком VII ст. до н. е. Схожість інвентаря (зокрема кераміки та знарядь праці), виявленого на пам'ятках білогрудівської та чорноліської культур, свідчить про наявність сталих традицій, що пов'язували ці культури.

Присутність в Адамівці великого зольника у супроводі двох малих відповідає традиції, що бере свій початок в зольниках білогрудівського типу. Крім того, в Адамівці, як і в Собковці, зольники розміщені не на самих поселеннях, а в далечині від жител, на більш високих місцях, які домінують над навколишнім простором. Дуже близький і склад інвентаря, особливо кераміка.

Ще у 1928 р. М. Я. Рудинський висловив припущення, що появу культури скіфського часу на Лівобережжі України слід пояснювати пересуванням сюди групи населення з Дніпровського Правобережжя⁸. Дальші роботи підтвердили цю думку. А коли на Ворсклі були знайдені поселення чорноліської культури, стало очевидним, що це пересування відбулося в VIII — першій половині VII ст. до н. е.⁹

Разом з новим населенням прийшов на Українське Лівобережжя і звичай насипати зольники. Насипи зольників на схід від Дніпра були розкопані і описані значно раніше, ніж на Уманщині. У 1911 р. з'явилась коротка, але виразна характеристика зольників Більського городища¹⁰.

В своїх записах В. О. Городцов зазначав, що невеликі пагорбки діаметром 15—20 м на городищі містять зольні скупчення, переповнені уламками посуду і кістками домашніх тварин. Крім того були знайдені цілі кістяки овець, свиней, собак та інших тварин, які часто траплялись на різних горизонтах зольників.

Меншими за розмірами є ранньоскіфські зольники поблизу с. Мачухи біля Полтави, досліджені М. Я. Рудинським¹¹. Відомості, які він подає про структуру Мачухських зольників, дуже скупі і лаконічні, вони зводяться лише до вказівок, що в них були значні прошарки золи.

Рис. 3. Залізні ножі з зольників (с. Адамівка).

⁸ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 48.

⁹ Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, стор. 173.

¹⁰ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г.—Труды XIV АС, т. III. М., 1911, стор. 93—161.

¹¹ М. Я. Рудинський. Мачухська експедиція Інституту археології 1949 р.—АП, т. II. К., 1950.

Склад речових знахідок був повністю аналогічний до бельських. Крім безлічі уламків посуду, кісток тварин, шматків обпаленої глини, каміння, тут була виявлена велика кількість виробів типу пряслиць, катушок, а також глиняних фігурок тварин. Розміри зольних бугрів з с. Мачухи (діаметр 20—35 м, висота 0,5—1 м) не виходять з норми, яка найбільш поширена для уманських зольників.

І. І. Ляпушкін, який досліджував ранньоскіфські зольники Лівобережної України, дав докладну характеристику зольнику поблизу с. Пожарна Балка Полтавської області¹². За своїми розмірами він належав до числа великих споруд цього типу — близьких до Адамівського. Висота його сягала 1,5 м. Таких чи близьких до нього насипів тут налічувалося десять. Вони розміщувалися трьома групами по три, два і п'ять насипів, поділених інтервалом в 100 м або трохи більше.

Досліджений насип складався з потужних зольних нашарувань, які містили безліч уламків посуду і кісток. Найбільше було виробів з глини, які нагадували пряслиця, грузила чи катушки. В самому насипу, на різних рівнях, знайдені рештки глинобитної печі, кілька кострищ і якихось інших споруд. Треба згадати, що те ж саме спостерігав і В. А. Гордцов в деяких бельських зольниках.

Особливо цікавою для розуміння призначення зольників виявилась картина, відкрита І. І. Ляпушкіним в основі зольника біля с. Пожарної Балки. З повною підставою автор говорить про неї, як про «жертвне місце». Це було кругле приміщення, вирите в підшві зольника, з потужним вогнищем у центрі. Поверх вогнища лежав кістяк собаки, тут же був знайдений череп коня. В цілому ситуація дуже нагадує ту, яку довелося спостерігати в Адамівці.

І. І. Ляпушкіну, як і М. Я. Рудинському в Мечухах, не вдалося виявити поряд з зольниками залишків жител. Очевидно, поселення в обох випадках повинно було знаходитися десь осторонь від священого урочища, яке було зайняте зольниками і могилами. Переконливі спостереження були зроблені Б. О. Шрамко на скіфському городищі Караван поблизу Харкова¹³. Тут знайдене і розкопане культове місце, яке знаходилось недалеко від городища і було відгороджене від нього валом. У великому зольнику, розміщеному в центрі, під насипом був виявлений великий жертвник. За формою він нагадував велику миску діаметром 1,5×1,1 м. Поверхня жертвника прокалена вогнем до червоного кольору.

В цілому, навряд чи варт брати під сумнів, що зольники Більського городища, Мачухи, Пожарної балки, або городища Караван, становлять явище, історичні корені якого сягають до зольників більш раннього часу білогрудівської культури.

Таким чином, після досліджень, проведених І. І. Ляпушкіним і Б. О. Шрамком, прямий генетичний зв'язок лівобережних зольників ранньоскіфського часу з зольниками білогрудівсько-чорноліської культури набуває значення цілком ґрунтового і, безперечно, важливого історичного факту.

Повертаючись до зольників правого берега Дніпра, слід зазначити, що поширення зольників білогрудівського типу не обмежено територією Уманського і Кіровоградського районів, а охоплює значну область лісостепової полоси України.

Виходячи з дуже схематичного опису О. А. Спіцина і М. І. Артамонова, великий зольник, розташований в центральній частині Немирівського городища, мав вигляд великого насипу і складався з прошарків золи та глини¹⁴.

¹² І. І. Ляпушкін. Поселення скіфського времени близ с. Пожарная Балка Полтавской области.— КСИИМК, вып. XXXVII. М., 1951, стор. 128.

¹³ Б. А. Шрамко. Вказ. праця, стор. 185.

¹⁴ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 134.

Зольники Пастирського городища, описані В. В. Хвойкою, більш нагадують звичайні зольники¹⁵. В них, під прошарком золи та землі, були знайдені загадкові вимостки з перепаленої глини, деякі з вертикальними бортиками. Зовні вони нагадували відкритий зверху горн, або піч із склепінням. В зібраному тут речовому матеріалі — кістки тварин, кераміка, яка близька до чорноліських виробів з глини, уламки глиняних статуеток, тобто все те, що і в інших зольниках.

Найбільш близьку групу до білогрудівських зольників становлять зольники у лісостеповій частині сучасної Молдавії на північ від Кишинєва. Їх дослідження в основному проводилось Г. І. Мелюковою¹⁶. В цих місцях налічується 22 поселення, на площі яких знайдені зольники. Діаметр зольників від 10 до 40 м, висота від 0,5 до 1,8 м. При цьому завжди один, два або три зольних бугри значно відрізняються від інших за розмірами. У с. Гиндешти Флорештського району Г. І. Мелюковою було розкопано три зольники. Вони склались з міцно злежалої золи з землею. Товщина зольного шару в центрі становила 0,95 м. В основі насипу зольників були знайдені глинобитні вогнища і вимостки з керамічного шлаку та кам'яних плиток. В самому насипі велика кількість фрагментів посуду, уламків глиняної обмазки, кісток тварин, виробів з каменю та глини. Серед останніх — зооморфні статуетки та «хлібці». На всій дослідженій площі між зольниками майже повністю відсутній культурний шар і не має жодних ознак жител.

На території Черновицької області на поселенні Магала Г. І. Смирновою також був розкопаний зольник¹⁷. Він являв собою курганоподібний насип висотою близько 1 м, діаметром 40 м. Насип складався з зольного шару потужністю 50—60 см і «шапки» з землі, яка перекривала золу зверху. В основі зольника, на рівні стародавнього горизонту, знаходились залишки двох невеликих глинобитних вогнищ. Зольник був насичений уламками кераміки, кістками тварин, виробами з кості, каменю і бронзи. В одному місці в насипу знайдено разом 14 мініатюрних посудин, однакових за формою. Автор розкопок пише, що за структурою насипу, складом речових знахідок та наявністю вогнищ в основі, зольники Магали дуже нагадують зольники білогрудівського типу¹⁸.

Найбільш західним пунктом поширення зольників білогрудівського типу є зольники на поселенні Острівець Івано-Франківського району. Е. А. Балагурі, який досліджував це поселення, розкопав на ньому два зольники¹⁹. Вони майже не відрізняються від описаних вище. Їх діаметри 25 і 30 м, висота 1—0,5 м. В насипах простежуються такі ж нашарування, що і в інших зольниках. Зверху вони перекриті «шапкою» з землі, що захищала золу від руйнування. Нижче лежав прошарок чистої золи — 65—85 см, далі прошарок насипаного чорнозему потужністю близько 25 см, в якому зовсім не було знахідок. Остання риса — прошарок насипаного чорнозему під зольником — споріднює зольники Молдавії з білогрудівськими.

В золі і в основі зольників знайдені вогнища, ями та різноманітні вимостки з глини і каменю. Склад знахідок такий самий, як і в інших зольниках. Це уламки посуду, кістки та велика кількість знарядь з каменю та бронзи.

Південно-західною межею поширення зольників білогрудівського типу є Румунська Молдавія і Олтенія, де міститься корінна територія культури Ноа²⁰. Ні за топографічним розміщенням, ні за структурою,

¹⁵ В. В. Хвойко. Древние обитатели Среднего Приднестровья. К., 1913, стор. 40.

¹⁶ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 6—16.

¹⁷ Г. И. Смирнова. Вказ. праця, стор. 61—63.

¹⁸ Там же, стор. 62—63.

¹⁹ Е. А. Балагурі. Поселення культури Ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області.— Археологія, т. XXI. К., 1968.

²⁰ M. Petrescu-Dambovită. Sfarsitul epocii bronzului si inceputul epocii fierului în Moldova.— Studii si cercetari de istorie veche. N 3—4. București, 1953;

ни за складом речового матеріалу вони не відрізняються від зольників Молдавської РСР і Подністров'я. Це одностайно зазначають як радянські, так і румунські дослідники²¹. На підставі великої кількості металевих знарядь, культура Ноа, до якої відносяться румунські і подністровські зольники, датується XIII—XI ст. до н. е.²² Таким чином, зольники культури Ноа поки що є найбільш давніми з усіх відомих і пере-

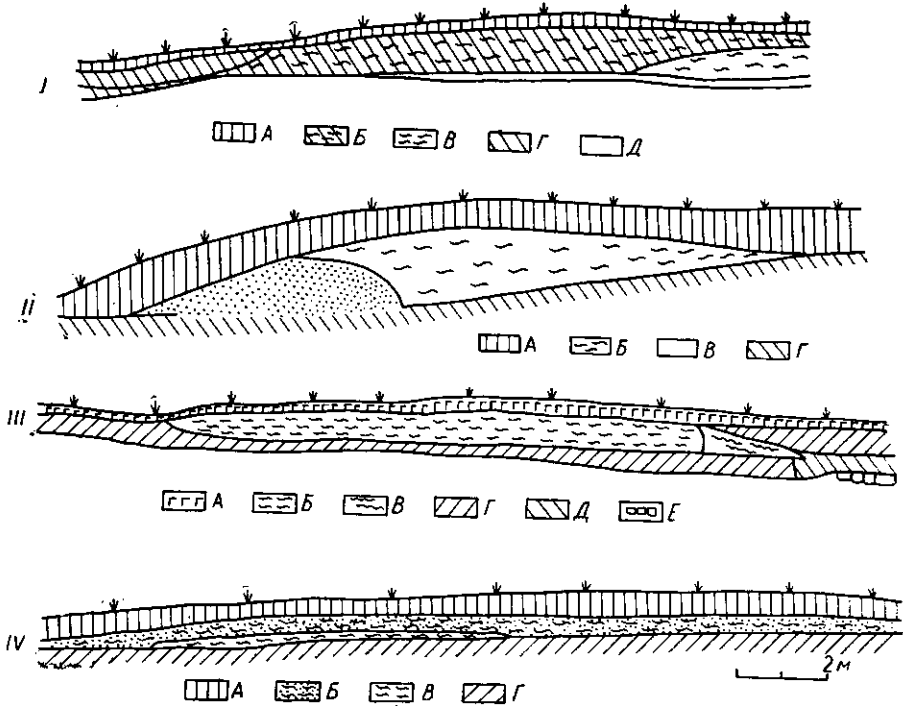

Рис. 4. Розрізи зольників білогрудівського типу:

I — Зольник № 1 в с. Собківка: *A* — гумус; *B* — чорнозем з золюю; *V* — інтенсивний шар золи; *G* — чорнозем; *D* — материковий суглинок; *II* — Зольник на городищі Караван: *A* — чорнозем; *B* — зола; *V* — обпалена глина; *G* — материк; *III* — Зольник № 4 в с. Гіндешті: *A* — гумус; *B* — інтенсивний шар золи; *V* — малонасичений шар золи; *G* — чорнозем насипаний; *D* — чорнозем щільний з суглинком; *E* — каміння; *IV* — Зольник № 3 в с. Магала: *A* — чорнозем з культурними включеннями; *B* — земля з золюю; *V* — передматериковий шар з включеннями золи; *G* — материк.

дують білогрудівським. Тому вони цікаві і важливі не лише з боку розуміння суті самих зольників, а й для з'ясування походження звичаю насипати зольні бугри в Подніпров'ї, зокрема на Уманщині.

Відомо, що ні в тшинецькій, ні в комарівській культурах, на основі яких склалася білогрудівська культура, зольники відсутні. Тому, найімовірніше, що в середовище білогрудівських племен цей звичай проникнув з культури Ноа. Чи відбулось це внаслідок якихось культурних контактів, чи внаслідок пересування групи племен, зараз не ясно. Треба лише зазначити, що разом з зольниками в білогрудівську культуру проникли також деякі форми кераміки та мотиви орнаменту.

На закінчення опису основних груп зольників, відомих на Україні, необхідно визнати, що білогрудівські зольники не можна вважати ло-

D. Berciu. *Archeologie preistorica a Olteniei*. București, 1939, стр. 144; T. Dragomir. *Sapaturile arheologice de la Cavadinesti*.— *Materiale si cercetari arheologice*, Vol. VII. București, 1960, стр. 153—157.

²¹ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стр. 13; Г. И. Смирнова. Вказ. праця, стр. 63; Е. А. Балагурі. Вказ. праця.

²² М. Петреску-Дымбовица. *Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете последних археологических исследований*.— *Dacia*, IV (новая серия). București, 1960, стр. 139.

кальним явищем, пов'язаним лише з Уманщиною та коротким відрізком часу, пов'язаним лише з білогрудівською культурою. З'ясується, що ці своєрідні пам'ятки поширені на значній території України, від Дністра на заході до Північного Дінця на сході, охоплюють кінець бронзової і початок залізної доби. При цьому дуже показовим є той

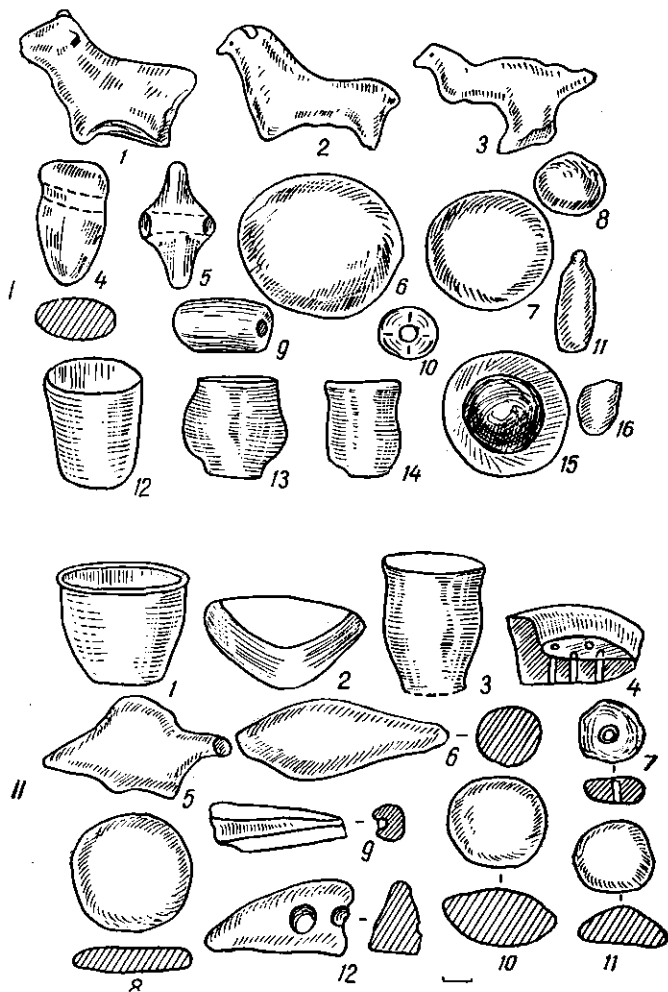

Рис. 5. Культові речі з зольників в сс. Собківка і Адамівка.

1—1, 2, 3—фігурки тварин та птахів з глини; 4—глиняна сокирка; 5, 9, 10—пряслородібні вироби; 6, 7—«коржички» з глини; 8, 11, 16—моделі зерен з глини; 12—15—мініатюрний посуд; 11—1—4—мініатюрний посуд; 5—антропоморфна статуетка з каменю; 6, 8, 10, 11—коржички з глини; 7, 9, 12—вироби з глини невідомого призначення.

факт, що зольники існували лише в лісостепових районах, в середовищі племен якщо не споріднених, то близьких поміж собою в культурному та господарському відношеннях.

З другого боку, з'ясується, що всі зольники мають низку загальних, дуже своєрідних, властивих лише їм одним рис і особливостей, які простежуються і в топографії зольників, і в їх будові (рис. 4), і в характері речових знахідок (рис. 5, 6). Це приводить до висновку, що всі відомі зараз зольники білогрудівського типу висловлюють єдину спільну ідею, яка підпорядкована єдиним або дуже близьким ідеологічним уявленням. Археологам і етнографам, які пов'язані своїми дослідженнями з північними районами СРСР, з вивченням їх стародавнього населення —

мисливців і рибалок, добре відомий такий тип пам'яток, як костища. Ці пам'ятки різко відрізняються від поселень або могильників. Вони названі так тому, що містять велику кількість перепалених кісток тварин, принесених в жертву. Серед попелу і кісток костищ знаходять безліч вотивних предметів. Костища, звичайно, розміщені осторонь жител, в самотніх урочищах. За типовий зразок таких костищ можуть правити описані в археологічній літературі костища Середнього Уралу, наприк-

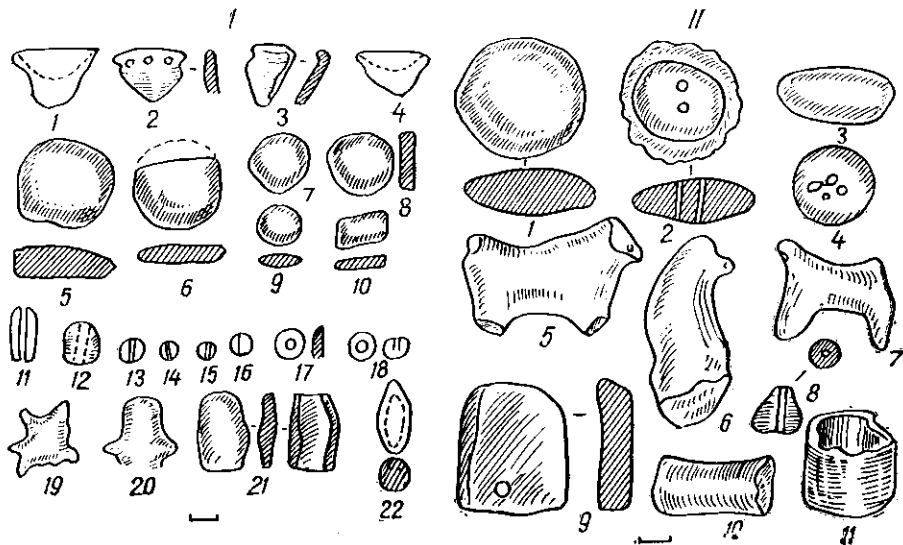

Рис. 6: Культові речі з зольників біля сс. Караван і Мачуха:

I. Караван (за Б. А. Шрамко): 1—4—мініатюрний посуд; 5, 6, 9—коржик з глини; 7—шарик з глини; 8, 10—кружок і чотирикутник, зроблені з стінок посудин; 11—16—намисто з глини; 17, 18—намистини з пасги; 19, 21, 22—загадкові вироби з глини; 20—уламок антропоморфної статуєтки; II. с. Мачуха, ур. Таранів Яр (за М. Я. Рудинським): 1, 9—коржик з глини; 2, 3, 4, 8—пряслоподібні вироби; 5—7—фігурки тварин і птахів; 10—важок; 11—мініатюрний посуд.

лад, Гляденовське²³. Дуже показовим є склад знахідок в костищах. Крім кісток, в одних випадках він складається з величезної кількості наконечників стріл і списів, в других — з характерних фігурок людей та тварин, нерідко цілком фантастичних обрисів — так звані шаманські зображення.

Костища являють собою залишки стародавніх жертвних місць, де провадилися відповідні обряди, якими відзначались найбільш важливі в господарському відношенні періоди річного календаря. На нашу думку, зольники білогрудівського типу на Україні за своєю ідеєю близько нагадують костища. Але при наявності безсумнівно загальних рис з жертвними місцями півночі, білогрудівські зольники є пам'ятками іншого часу і, насамперед, іншого історичного середовища. Вони відображають інші умови господарського і побутового складу життя і, безпосередньо, інше коло уявлень. Відомо, що навіть у XIX ст. побуту селян Європи ще були притаманні пережитки стародавніх язичницьких уявлень і обрядів. Відомо також, що культ вогню займав в цих уявленнях значне місце.

Зараз ще немає достатніх даних для того, щоб вирішувати, яким саме з цих обрядів слід пояснювати походження зольників білогрудівського типу. Проте є достатньо підстав вбачати в зольниках білогрудівського типу залишки таких обрядів. І в цьому переконанні не останнє місце належить зольнику Адамівки.

²³ Н. Н. Новокрещенных. Гляденовское костыще.— Труды Пермской ученой архивной комиссии, т. II. Пермь, 1914.

НОВЫЙ ИСТОЧНИК К ПОНИМАНИЮ ЗОЛЬНИКОВ БЕЛОГРУДОВСКОГО ТИПА

Резюме

В 1956—1957 гг. в с. Адамовка Кременчугской области были раскопаны три зольника. На основании обнаруженных в них вещей зольники могут быть отнесены к чернолесской культуре и датированы VIII—VII вв. до н. э. По своему устройству зольники Адамовки очень близки к белогрудовским. В одном из адамовских зольников («Большом») обнаружены интересные детали, по-новому освещающие назначение этих своеобразных памятников и подтверждающие мысль о том, что зольники представляют собой остатки каких-то культовых церемоний.

В заключительном разделе статьи дан обзор зольников белогрудовского типа, позволяющий говорить о том, что они не являются узко локальным явлением, а распространены на широкой территории лесостепной Украины от Днестра до Северного Донца, в среде племен близких между собой по культуре и идеологическим представлениям. Высказано предположение о том, что в белогрудовской культуре зольники появились в результате контактов с культурой Ноа.